

Armenialaisten kansanmurha ja armenialaislasten kohtalot kolmen pohjoismaalaisen silmin

Teoksessa *Folkmord, flyktningar of fortlevnad*¹ pohjoismaiset kirjoittajat tarkastelevat kolmella kielellä armenialaisten kansanmurhaa (1915) ja armenialaislasten myöhempiä vaiheita kolmen pohjoismaisen lähetystyöntekijän ja lasten auttajan näkökulmasta. Tarkasteltavina ovat ruotsalainen Alma Johansson (ruotsiksi), norjalainen Bodil Biørn (norjaksi) ja tanskalainen Maria Jacobsen (tanskaksi). Kaikki kolme henkilöä toimivat lähetystyöntekijöinä, lastenkotien työntekijöinä ja sairaanhoitajina ensin 1910-luvun Osmanien valtakunnassa ja sen jälkeen 1920-luvulta lähtien armenialaisdiasporassa.

LÄHETYSTYÖ, HUMANITAARINEN TOIMINTA JA NAISEN MAHDOLLISUUDET

Teoksen ensimmäisessä luvussa Lundin yliopiston judaistiikan dosentti Svante Lundgren taustoitaa yleisesti armenialaisten kansanmurhaa ja sen vaikutuksia.² Osmanien valtakunnassa jo

1890-luvun puolivälissä alkaneet armenialaisten joukkomurhat herättivät Euroopassa ja Yhdysvalloissa paljon myötätuntoa armenialaisia kohtaan ja johtivat armenialaisia puolustavan liikkeen syntymiseen. Myös kymmenkunta pohjoismaista naista matkusti paikan päälle auttamaan erityisesti armenialaisia naisia ja lapsia. Ruotsalainen historian tutkija Maria Småberg kutsuu tätä monia lähetystyöntekijöitä mukaansa saanutta liikettä ”ensimmäiseksi humanitaariseksi interventioksi modernilla ajalla” ja tulkitsee sen toimintaa hyödyntämällä yhdysvaltalaisen psykologin ja feministin Carol Gilliganin huolenpidon etiikkaa (ethics of care).³

Ei ehkä ole sattuma, että humanitaarinen toiminta armenialaisten hyväksi alkoi samaan aikaan, kun naiset Pohjoismaissa organisoivat naisten parissa tehtävää lähetystyötä ja perustivat vuonna 1894 pohjoismaisen naisten lähetysjärjestön (Kvinliga Missions Arbetare, KMA). Toisin kuin aikansa lähetysjärjestöjä

yleensä, KMA:ta myös johtivat naiset.

Johdannon jälkeen kolme seuraavaa lukua käsittelevät – tässä järjestyksessä – Biørnia, Johanssonia ja Jacobsenia. He kaikki kuuluivat KMA:han. Johanssonista, jolla oli opettajan ja kättilön koulutus, tuli vuonna 1901 järjestön ensimmäinen lähetystyöntekijä armenialaisten parissa ensin Mezerehissa (nyk. Elazığ Keski-Turkissa) ja ensimmäisen maailmansodan jälkeen armenialaisdiasporassa Thessalonikissa. Sairaanhoidajan koulutuksen saanut Biørn toimi samaan aikaan Mezerehissä ennen kuin siirtyi idemmäs Muşiin. Ensimmäisen maailmansodan jälkeen hän työskenteli ensin Armenian tasavallassa ja sen jälkeen Syyriassa. Maria Jacobsenin toimipaikkana oli yhdysvaltalainen sairaala Harputissa, Mezerehin naapurissa. Ensimmäisen maailmansodan jälkeen Jacobsen siirtyi Libanoniin.

Johanssonin, Biørnin ja Jacobsenin oli mahdollista toimia itsenäisemmin kuin yleensä kansasisäartensa Pohjoismaissa. Biørnistä kirjoittanut norjalainen historian professori Inger Marie Okkenhaug toteaa, että KMA:n näkemys naisten oikeuksista (kvinnesaksagenda) oli radikaali. Jäljempänä hän kirjoittaa, että Biørnin kokemus sairaanhoidosta asetti hänet Muşissa paikallisten asukkaiden näkökulmasta lääkärin yläpuolelle, ”mitä ei koskaan olisi tapahtunut Pohjoismaissa tai Saksassa”. Myös Småberg toteaa, että lähetystyö oli naisille sallittu toimintaympäristö, jossa he saattoivat toimia julkisesti.⁴

VAHVAT NAISET TOIMIVAT ORPOJEN HYVÄKSI

Tullessaan armenialaisalueelle nykyiseen Itä-Turkkiin Biørn keskittyi erityisesti tyttöjen koulutukseen, vaikka painottikin, että armenialaisten oloja oli yleisestikin parannettava. Mihinkään ei kuitenkaan ehditty ryhtyä ennen kuin Muşin armenialaiset eliminoitiin kesällä

1915. Biørn ja Johansson olivat tapahtumien ainoat länsimaiset silminnäkijät. Biørn kirjoitti vuodelle 1944 päivätysssä julkaisemattomassa käsikirjoituksessa *Armenia og armenierne*:

Koko armenialaiskylien alue [Muşissa], jossa asui yli 10000 ihmistä, hävitettiin. Oli vuoden kuumien aika, palavista taloista ja niissä palavista ja tapetuista johtuva kuumuus ja haju oli melkein sietämätöntä.

Pian tämän jälkeen Biørn ja Jacobsson pakenivat harvojen hengissä selvinneiden armenialaisten kanssa Harputiin. Sieltä he etenivät monien vaiheiden jälkeen pakkosiirtolaisten viimeiseen etappiin, Aleppoon, Syyriaan, ja edelleen lastenkotiin Kaakkois-Anatoliaan. Siellä Biørn sairastui ja matkusti kesällä 1917 Norjaan toipumaan.

Neljä vuotta myöhemmin Biørn matkusti ensin Konstantinopoliin ja sieltä bolševikkien hallitsemaan Armeniaan, jossa oli paljon pakolaisia, näistä satatuhatta lapsia. Biørn perusti Aleksandropoliin (nyk. Gjumri) Luoteis-Armeniaan ”norjalaisen” lastenkodin orpopojille yhdysvaltalaisen avustusjärjestön (Near East Relief, NER) avulla. Neuvostoviranomaiset lakkauttivat lastenkodin vuonna 1925. Biørn palasi Norjaan, mutta siirtyi pian Libanoniin ja sieltä Aleppoon, jonne hän jälleen perusti orpokodin. Sinne otettiin ainoastaan kaikkein sairaimpia ja aliravituimpia lapsia. Lisäksi Biørn järjesti aikuisille, etenkin naisille, iltakoulun, jossa

1 *Folkmord, flyktingar och fortlevnad: Tre skandinaviska kvinnors arbete för armeniska kvinnor och barn*. Toim. Svante Lundgren, Elizabeth Malikian, Inger Marie Okkenhaug, Kate Royster & Maria Småberg. Artos 2020, 258 s., kuvitettu.

2 Lundgren 2020.

3 Småberg 2020, 120, 126–127.

4 Okkenhaug 2020, 62, 79; Småberg 2020, 122.

heitä opetettiin lukemaan ja kirjoittamaan sekä tuntemaan Raamattua. Alepposta Biørn palasi vuonna 1934 Norjaan, missä hän jatkoi työtään armenialaisten hyväksi kuolemaansa (1960) asti. Vuonna 2008 hän sai muistolaatan Jerevanin armenialaisten kansanmurhamuseoon.

Alma Johanssonista kirjoittanut Maria Småberg toteaa, että hänet muistetaan humanitaarisesta avusta eikä lähetystyöstä. Biørnin tavoin Johansson toimi orpolastenkodin johtajana sekä sairaanhoitajana. Hän koki ja näki kansanmurhan paikallistasolla ja ratsasti – kyllä vain – kahden turkkilaisen virkamiehen seurueessa Konstantinopoliin kertomaan tapahtuneesta yhdysvaltalaisille ja saksalaisille diplomaateille. Johanssonin kertomus julkaistiin monissa brittiläisissä, yhdysvaltalaisissa ja saksalaisissa lehdissä.

Joulukuussa 1915 Johansson palasi Ruotsiin. Seuraavan vuosikymmenen alussa hän siirtyi Thessalonikiin, jonne oli paennut kymmeniätuhansia armenialaisia. Täällä hän jakoi Ruotsista tullutta vaate- ja muuta apua ja lähetti armenialaisten tekemiä käsitöitä myyntiin kotimaahansa. Munuaiskivileikkaus pakotti hänet lopulta palaamaan kotimaahansa vuonna 1941. Johansson toimi armenialaisten hyväksi vielä senkin jälkeen, aina kuolemaansa (1974) saakka. Hänelle ja Maria Jacobsenille kiinnitettiin vuonna 2011 muistolaatta Jerevanissa sijaitsevaan kansanmurhan monumenttiin, Tsitsernakaberiin.

Småberg kritisoi aiempaa tutkimusta, jossa naiset esitetään sodan ja kriisien aikana (tai yleisestikin) passiivisina uhreina. Hän ei kiistä, etteivätkö naiset olisi uhrejakin, mutta korostaa, että he olivat myös aktiivisia toimijoita. Småberg kuvaa Johanssonin edellä mainitun huolenpidon etiikan hengessä tehtyä moninaista sairaanhoitajan työtä kansanmurhan aikana ja myöhemmin pakolaisten parissa. Toisaalta hän muistuttaa, että käsitöiden kautta

Johansson pystyi solmimaan suhteita, ennen muuta uusia kontakteja, naisten kanssa. Siten ”kotiteollisuudesta” (hemslöjden) tuli myös apuväline lähetystyössä, joka samalla kietoutui pyrkimyksiin säilyttää ja vahvistaa armenian kieltä ja armenialaista kulttuuria.⁵ Auttamisen, lähetystyön ja kulttuurin säilyttämisen yhdistelmä on siten kaikkea muuta kuin yksiselitteinen.

ELÄMÄ EI OLE HELPPOA LÄHETYSTYÖNTEKIJÖILLE – EIKÄ ORVOILLEKAAN

Tanskalainen vapaa tutkija ja kirjailija Kate Royster kirjoittaa Maria Jacobsenista, joka päätyi armenialaisten pariin samalla tavalla kuin Johansson: kuulemalla nuoruudessaan erään KMA:n edustajan puhuvan armenialaisten 1890-luvun joukkomurhasta. Hänessä virisi halu auttaa armenialaisia, mutta myös kasvattaa heitä protestanttiseen kristillisyyteen. Johanssonin ja Biørnin tavoin hän opiskeli sairaanhoitajaksi ja lähetystyöntekijäksi. Jacobsen kävi sisäisen kamppailun, työskennelläkö tanskalais- vai armenialaislasten hyväksi, mutta koki lopulta, että Jumala kutsui häntä auttamaan jälkimmäisiä. Niin hän lähti vuonna 1907 yhdysvaltalaiseen lähetysairaalaan Harputiin.

Jacobsen työskenteli Harputissa vuoteen 1919 saakka. Puolet hänen lähes tuhatsivuisesta päiväkirjastaan Harputin ajalta kuvaa armenialaisten kansanmurhaa ja pakkosiirtoja, mutta myös nälänhätää ja totaalista puutetta, jota harvat hengissä säilyneet kokivat Harputissa vuodesta 1917 lähtien. Kun armenialaismiehet oli murhattu, kukaan ei viljellyt peltoja eikä leipää siten ollut saatavissa suurellakaan rahalla. Kaikkien kauheuksien keskellä Jacobsen muistuttaa, että monet turkkilaiset vastustavat murhaamista ja pakkosiirtoja (”ikke så få tyrkere er imod, hvor der sked”).⁶ Päiväkirja julkaistiin vasta vuonna 1979.

Royster toteaa, ettei elämä ja toiminta kauhujen ja vaikeuksien keskellä ollut helppoa. Jacobsen kuitenkin kesti sen, koska hän uskoi, että maanpäällisen kärsimyksentäyteisen elämän jälkeen seuraa siunattu elämä taivaassa. Hän myös kehotti itseään – virren sanoin – elämään päivä ja hetki kerrallaan.⁷

Harputin jälkeen Jacobsen keräsi Tanskassa ja Yhdysvalloissa rahaa armenialaisorvoille. Vuonna 1922 hän siirtyi Near East Reliefin palveluksessa Libanoniin auttamaan orpolapsia. NER:in sekulaarisuus ei kuitenkaan viehättänyt häntä, vaan hän perusti kristillisen lastenkodin nimeten sen linnunpesäksi (fuglerede). Vuonna 1970 se siirrettiin Armenian kirkon Libanonissa toimivan haaran alaisuuteen.

Teoksen viimeisessä luvussa ”linnunpesäsä” lapsuutensa viettänyt Elizabeth Melikian muistelee tuota aikaa. Hän opiskeli orpokodissa kuusi vuotta, sai jatkokoulutuksen Kyproksella toimivassa armenialaisessa oppilaitoksessa ja valmistui sittemmin opettajaksi. Työskenneltyään vuosikymmenen Libanonissa hän tapasi lomamatkallaan Tanskassa siellä asuvan armenialaisen, Paul Melikianin, avioitui tämän kanssa ja jäi Tanskaan. Melikian muistelmat on kirjoitettu tässä vaiheessa, 1970–1980-lukujen taitteessa.

Muistelmissa kuvataan 1950-lukua. Melikian kertoo yksityiskohtaisesti koulunkäynnistä ja korostaa sekä kiitollisuuttaan ”linnunpesän” henkilökunnalle että siellä viettämänsä ajan merkitystä. Hän sanoo, että se oli heille yhteistä – ja nähtävästi vahvasti yhdistävää – aikaa.⁸

Muistot vaikuttavat toisinaan arkipäiväisiltä. Melikian iloitsee siitä, että hän onnistui salakuljettamaan hiukan leipää ruokasalista – ruoka piti ”linnunpesän” käytännön mukaan syödä salissa – ja nauttimaan sen vuoteessa illalla ennen nukkumaanmenoa. Joskus hän (tai joku muu) onnistui yöllä hiipimään läheiseen hedelmätarhaan ja näpistämään vaikkapa

appelsiineja tai viikunoita. Toisinaan luntaus kokeissa onnistui. Ylipäättänsä erilaiset kepposet ja kujeilu näyttävät olleen lasten arkea myös ”linnunpesässä”. Toisaalta Melikian huomauttaa, että ”linnunpesä” oli ehkä liiankin turvallinen, koska se oli heille koko maailma; se ei valmistanut heitä kohtaamaan ulkomaailmaa, jonne heidän oli lennettävä kuin linnunpoikasten pesästään.⁹

Melikian kertoo muistelmissaan, miten koulu ei ollut lapselle helppoa. Hänen tuli oppia kolmea kieltä – armeniaa, arabiaa ja englantia – ja samalla kolmet eri aakkoset. Hänen tuli olla ahkera ja tottelevainen. Jos hän laiskotteli tai rikkoi sääntöjä, häntä kuritettiin vaikkapa lyömällä viivoittimella kämmenille. Ja vaikka Melikian puhuu paljon lasten leikeistä, tekstistä kerrotaan myös työstä – siivouksesta ja muusta avustamisesta sekä käsitöistä – joita lapset totutettiin tekemään.

MITEN TEHDÄ MAAILMASTA PAREMPI?

Kolmen teoksessa esitellyn naisen toiminta, jossa korostuu arjen huolenpito, muistuttaa Hannah Arendtin kirjassaan *The Human Condition* kuvaamaa toiminnallista elämää.¹⁰ Arendtin teosta voi tulkita monella tavalla, mutta yksi hänen tavoitteensa on epäilemättä ollut kannustaa ihmisiä tekemään maailmasta ihmisarvoinen.

Jotkut *Folkmord*-teoksen havainnot vaikuttavat ikävällä tavalla tutuilta. Niihin kuuluu Okkenhaugenin toteamus, että armenialaispakolaisten tulo Libanoniin ja Syyriaan – kummassakin asui ennestään vain vähän armenialaisia – herätti paikallisessa väestössä

5 Småberg 2020, 166–167.

6 Royster 2020, 206.

7 Royster 2020, 218.

8 Melikian 2020, 235.

9 Melikian 2020, 235.

10 Arendt 1958.

vastustusta, sillä paikalliset kokivat armenialaisten kilpailevan heidän kanssaan työpaikoista.¹¹ Samoin Småbergin sitaatti Johanssonilta vuoden 1915 kansanmurhan jälkeen voisi muutettavat muuttaen olla lainaus nykypäivän uutisvirrasta: ”On vieläkin vaikea käsittää, että turkkilaisten tuhoamissota kokonaista kansaa vastaan sai jatkua vastalauseitta koko sivistyneen maailman katsellessa.”¹²

Teos herättää kiinnostavia kysymyksiä myös armenialaisten historian ulkopuolella. Miksi armenialaisten hätä herätti niin paljon vastaakaikua Euroopassa ja Yhdysvalloissa? Johtuiko se siitä, että Osmanien valtakunnassa toimi niin monia lähetystyöntekijöitä, jotka humanitaarisista tai muista syistä toivat tuon hädän yleiseen tietoisuuteen? Nykyisillä Lähi-idän tai monen muidenkaan alueiden pakolaisilla ei ole vastaavia lobbaajia. Mikä oli maantieteen merkitys? Onko helpompi auttaa ihmistä, joka on kaukana ja jota ei näe, kuin sellaista, joka etsii turvaa ”meidän” maastamme?

Teos myös osoittaa armenialaisten, turkkilaisten ja länsimaisten lähetystyöntekijöiden monet ja monimutkaiset suhteet, joita poliittisemmässä ja ylärakenteisiin ja virallisiin dokumentteihin keskittyvässä tutkimuksessa on harvoin otettu huomioon. Tämä tulee erityisen selkeästi esille Småbergin Johansson-kuvauksessa, jossa kirjoittaja eksplisiittisesti pohtii arvoja ja käsityksiä, jotka liittyvät kulttuurien kohtaamiseen, sukupuoleen ja uskuntoon.¹³

Teuvo Laitila (teuvo.laitila@uef.fi) on uskontotieteen dosentti Itä-Suomen yliopistossa.

11 Okkenhaugen 2020, 105.

12 ”Ännu kan man ej fatta att detta turkarnas utrotningskrig mot ett helt folk fick försiggå utan protester, inför hela den civiliserade världen”, ks. Småberg 2020, 145.

13 Småberg 2020, 122.

KIRJALLISUUS

- Arendt, Hanna (1958). *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lundgren, Svante (2020). Den armenofila rörelsen och nordiska kvinnliga missionärer. *Folkmord, flyktingar och fortlevnad: Tre skandinaviska kvinnors arbete för armeniska kvinnor och barn*. Toim. Svante Lundgren, Elizabeth Melikian, Inger Marie Okkenhaug, Kate Royster & Maria Småberg. Skellefteå: Artos, 15–58.
- Melikian, Elizabeth (2020). Vi skulle laere at flyve... Minder frae n barndom i Fuglereden. *Folkmord, flyktingar och fortlevnad: Tre skandinaviska kvinnors arbete för armeniska kvinnor och barn*. Toim. Svante Lundgren, Elizabeth Melikian, Inger Marie Okkenhaug, Kate Royster & Maria Småberg. Skellefteå: Artos, 231–256.
- Okkenhaug, Inger Marie (2020). I kjaerlighet og forstaaelse: Bodil Biørn og armenerna 1905–1934. *Folkmord, flyktingar och fortlevnad: Tre skandinaviska kvinnors arbete för armeniska kvinnor och barn*. Toim. Svante Lundgren, Elizabeth Melikian, Inger Marie Okkenhaug, Kate Royster & Maria Småberg. Skellefteå: Artos, 59–116.
- Royster, Kate (2020). Kun en veh åben – vejen opad: Maria Jacobsen och det armenske folk 1907–1960. *Folkmord, flyktingar och fortlevnad: Tre skandinaviska kvinnors arbete för armeniska kvinnor och barn*. Toim. Svante Lundgren, Elizabeth Melikian, Inger Marie Okkenhaug, Kate Royster & Maria Småberg. Skellefteå: Artos, 185–229.
- Småberg, Maria (2020). Medkänslans olika ansikten – Alma Johansson och armenierna. *Folkmord, flyktingar och fortlevnad: Tre skandinaviska kvinnors arbete för armeniska kvinnor och barn*. Toim. Svante Lundgren, Elizabeth Melikian, Inger Marie Okkenhaug, Kate Royster & Maria Småberg. Skellefteå: Artos, 119–184.